

Article History

Received / Geliş
18.12.2018

Accepted / Kabul
20.02.2019

Available Online / Yayınlanma
28.02.2019

SUPERIORITY OF HUMAN BEING IN THE CONTEXT OF ISRA 17/70 AYAH

İSRA SURE,17/70. AYETİ BAĞLAMINDA EFDALİYET MESELESİ

Osman KAYA¹
Hacı ÇİÇEK²

Abstract

Allah the almighty mentions about the superiority of human in many ayahs of Holy Quran. These ayahs tell why human being was created, shaped in the best form as well as being the most honorable of all the created. Allah wills as follows in the ayah constituting the main theme of our presentation; "We have honored the sons of Adam; provided them with transport on land and sea; given them for sustenance things good and pure; and conferred on them special favors, above a great part of our creation (Isra 17/70)." In this ayah, Allah summarizes the favors and honors given to the human being, and emphasizes his unique place in the universe. The scholiasts explain the glory of human being and his superiority over other creations; corporal beauty he was favored by Allah, his making use of his hands, eyes, ears and other organs proficiently, his literacy ability, his ability to discover cause and effect relation in events and thus to make plans for future, having the concepts of good-bad, beautiful-ugly; briefly his material and nonmaterial virtues. However the superiority of human being has been under discussion since the very start of introduction of Islam. The superiority has been first discussed between the human being and the rest of the creation then diverted to a discussion between the human beings themselves. The sects have displayed different denominational approaches. A discussion in that way did not exit at the beginning but then due to certain political, it even had large coverage in Islamic doctrines. This presentation deals with superiority of human being according to the shi'a and sunni doctrinal sects, and some sufistic schools as well as its explanation in Quran context.

Key Words: Ayah, Hadith, Human Being, Creation, Superiority, the Most Honorable of Living Creatures

Özet

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde insanın yaratılışından söz eder. Söz konusu ayetlerde insanın neden yaratıldığından, güzel şekil verdiğiinden, en güzel şekilde biçimlendirmesinden bahsettiği gibi, insanı şerefli bir şekilde yarattığını da anlatır. Çalışmamızın ana temasını oluşturun ayette Allah şöyle buyurur: "And olsun ki biz, insanoğullarını şerefli kıldık, onların karada ve denizde gezmesini sağladık, temiz şeylerle onları rızıklandırdık, yaratıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık" (İsra,17/70). Allah, bu ayette adeta insanoğluna lütuf ve ikramının bir özetini vermekte ve onun alemdeki özel yerine işaret etmektedir. Müfessirler, insanın şan şerefini ve diğer varlıklardan üstünlüğünü; Allah'ın ona verdiği beden güzelliğini, el, göz, kulak gibi organlarını daha becerikli bir şekilde kullanması, okuyup yazması, başka birtakım varlıkları kendi hizmetinde kullanması, aletler icat etmesi, olaylar arasındaki sebep-sonuç alakasını görmesi ve bu sayede geleceğe yönelik programlar ve hazırlıklar yapması, iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin kavramlarına sahip olması; kısaca, maddi ve bedeni, ahlaki ve ruhi meziyetleri haiz olarak açıklamışlar. Buna rağmen insanın üstünlüğü meselesi İslâm'ın ilk dönemlerinden beri tartışıla gelmiştir. Önce insan ve diğer varlıklar hatta cansızlar arasındaki üstünlük meselesi tartışılmış, sonra ise insanın kendi arasındaki üstünlüğü tartışılmıştır. Bu konuda mezheplerin ve meşreplerin yaklaşımları çok farklı olmuştur. Önceleri böyle bir tartışma konusu yok iken, daha sonra siyasi sebeplerden dolayı İslâm akaidinin bile konusu haline gelmiştir. Biz bu çalışmamızda üstünlük meselesini Mutezili/Şii/Sünni mezhepleri ile Sünni dünya ve bazı tassavufi ekoller arasındaki görüş farklılıklarını anlatarak Kur'an çerçevesinde anlatmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ayet, Hadis, İnsan, yaratılış, üstünlük, eşref-i mahlukât.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. E-mail: osmankaya57@hotmail.com

² Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. E-mail: hcicek02@hotmail.com

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

We have honored the sons of Adam; provided them with transport on land and sea; given them for sustenance things good and pure; and conferred on them special favors, above a great part of our creation (Isra 17/70).

“And olsun ki biz, insanoğullarını şerefli kıldık, onların karada ve denizde gezmesini sağladık, temiz şeylerle onları rızıklandırdık, yaratıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık” (İsra,17/70).

Giriş

Kur’ân-ı Kerim, ilk inen ayetlerde gerek muhatap, gerekse konu itibariyle insandan bahsetmektedir.³ Bir başka ifadeyle Allah, insanı, ahsen-i takvim⁴ üzere yaratmış şerefli mahlûk ve yaratılmışların çoğundan üstün yaratılmış⁵ olduğu belirtilmiştir. İnsan da bu özelliğinden dolayı dağların taşların kaldıramadığı emanet yükünü üzerine almış ve “sorumluluk” sahibi olmuştur.⁶ Allah aynı zamanda onu başıboş⁷ ve boşuna yaratmamış⁸ sorumluluğunun tabii sonucu yeryüzünün, halifesi kılmıştır.⁹ Tabiatta bulunan her şey insanın emrine amade kılınmış¹⁰ ve hizmetine sunulmuştur.¹¹ Allah’ın, iki eliyle yarattığı¹² insan belli bir merhaleden sonra ilâhî nefha¹³ ile şereflendirilmiştir. Şeytanın cennetten kovulması da, Allah’ın Âdem’e (insan) secde et (saygı anlamında) emrine¹⁴ karşı gelmesi nedeniyle olmuştur.

Bu, Âdem’in şahsında tüm insan türü için geçerlidir. Ancak müfessirler bu beyanı ontolojik bir olgu şeklinde değil Beytullâh terkinde olduğu gibi şereflendirme amacına mahsus daha çok mecazî olduğunu beyan ederler. Aksi halde lafzi yorum olursa bu durum Hıristiyanlıktaki Hz. İsa için söylenen Ruhullah tehlikesine götürür derler.

Ne var ki Kur’an, insanla ilgili anlatılan bütün bu müspet taraflar yanında, aynı zamanda menfi taraflarını da anlatır. Ve insanını açgözlü, geçici hazlara düşkün, zayıf, umutsuz, unutkan, kibirli, aceleci, aciz, zalim, cahil, nankör, gözü doymaz gibi nice zaafarla yüklü olduğunu,¹⁵ kendini yaratandan müstağni görünce de azıttığını belirtmektedir.¹⁶

Buna rağmen meseleye efdaliyyet nazarıyla bakılmış ve bir kıyaslamaya gidilmiştir. Diğer taraftan, ilk bakışta, nassların karakterlerinde böyle bir karşılaştırmaya kapı aralayan ifadelerin bulunması¹⁷ nasların delaletlerinin bu tartışmalarda etken olduğunun düşünülmesine imkân verir.

³ Alak,96/1-5.

⁴ Tin,95/4.

⁵ İsra,17/70.

⁶ Ahzab,33/72; Haşr, 59/21.

⁷ Kıyame,75/36.

⁸ Mü’minun,23/115.

⁹ Bakara,2/30; ayrıca bkz. Enam, 6/165; A’raf, 7/69;Neml,27/62; Sad, 38/26.

¹⁰ Nahl,16/12;Lokman,31/20.

¹¹ İbrahim, 114/32-33; Hac,22/36, 37,65; Lokman,31/20; Casiyye, 45/12.

¹² Sad, 38/75.

¹³ Hicr, 15/ 29; Sad, 38/ 72.

¹⁴ A’raf,7/ 11.

¹⁵ Meâric,70/ 19-21; Fecr,89/ 16, 20; Nisa, 4/28; Nahl,16/4; Ahzâb,33/72.

¹⁶ Alak,96/6-7.

¹⁷ Bkz.İsra,17/70.

Mahiyet, görev ve sorumluluk açısından birbirinden tamamen farklı olan Peygamber ile melekler arasında bir karşılaştırmaya niçin gerek duyulduğu hususunda bir cevap bulamıyoruz. Gerçekte bu karşılaştırma aynı zamanda insan ile meleğin mukayesesi demektir; hâlbuki Fahreddin er-Râzî'nin de ifade ettiği gibi, iki ayrı varlık türü arasında ilim, kudret ve kemal açısından hiçbir benzerlik ve ilişki bulunmamaktadır.¹⁸ Buna rağmen İslam düşüncesi içerisinde konu tartışmaya açılmış ve kelim ekolleri ile diğer ekoller arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hatta Ehl-i Sünnet âlimleri arasında bile görüş birliği sağlanamamıştır. Ancak bu konudaki görüş farklılıkları ekoller arasındaki sınırları belirleyen temel ayrışma noktalarından biri olarak görülmemiştir.

Bu çalışmamızda tafdil meselesinin mahiyeti üzerinde durulacaktır.

“Fazilet veya efdaliyetten ne kastedilmektedir?” “Fazilet veya efdaliyyet kişinin Allah katındaki derecesini mi yoksa dünyevi işlerde liyakatini mi ifade etmektedir?” “Fazilet meselesi, tafdil meselesi haline nasıl gelmiştir?” “Kelim kitaplarındaki tafdil kaynakları nelerdir?” “Tafdilin kelim veya akaid kitaplarında yer almasının anlamı nedir?” “Fazilet veya efdaliyyet, dini bir olgu mudur yoksa sosyolojik bir olgu mudur?” “Kişiler arasındaki efdaliyyet mutlak mıdır, yoksa göreceli midir?” “İnsan ve diğer varlıklar arasındaki efdaliyyet meselesi neye dayanmaktadır?” “Eşref-i mahlukât teorisi ne demektir?” gibi konular üzerinde durulacaktır.

Bunu yaparken temel gayemiz genel olarak kelimcilerle sufiler arasındaki tartışma konularına özeldir ise İbn Arabî'nin ve diğer ekberiyye diyebileceğimiz mutasavvıfların inşa ettiği efdaliyyet nazariyesine mezhep ve meşreplerin bakış açılarına yer verilecek; bu bakış açıları konumuzun temelini oluşturan isra,17/70 ayet bağlamında değerlendirilecektir.

Konunun daha iyi anlaşılması için fazilet ve efdaliyetten ne kastedildiği açıklamamız gerektiğini düşünüyoruz. Fazilet kelimesinin türetildiği Artmak, fazla olmak, üstün olmak gibi çeşitli anlamları havi olan ‘efdal’ “أفضل” kelimesi “فَضْلٌ” kelimesinden türemiş bir sıfattır. Söz konusu kalıbın genel özelliği kelimenin en üstün olan veya bir kimsenin diğerinden üstün olması gibi anlamları ifade etmektedir¹⁹.

“فَضْلٌ” kelimesi, “فَضْلٌ” şeklinde mastar olarak, artmak, fazlalaşmak, üstün olmak; isim olarak ise eksikliğin zıddı, artık, fazlalık, isteyerek yapılan iş, sevabı çok olan iş, İhsan gibi manalara gelir.²⁰ Buna göre “تَفْضِيلٌ” bir kimseyi veya bir şeyi diğerinden üstün kılma; “أفضل” ise bir kimsenin veya bir şeyin diğerinden daha üstün olması anlamına gelmektedir.

Bu girişten sonra varlıklar arasındaki üstünlük ve şerefli olma meselesini Ehli Sünnet kelimcileri, Mutezile, Şia ve Sufi ekollerinin bakış açılarına göre değerlendirecek konumuzun temelini oluşturan İsrâ,17/70. Ayeti bağlamında sonuca bağlamaya çalışacağız.

1. Ehl-i Sünnet Kelimcileri ve Müfessirlere Göre Efdaliyyet Meselesi

Kelim literatüründe efdaliyyetten maksat aslında Allah katında sevabı en çok olmak anlamında değerlendirilmiş olmasına rağmen, daha sonra bu bağlamdan çıkarılarak her türlü şahsî ve zatî özellikleri de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Mukayeseye konu olan melek-peygamber, peygamber-imam, insan-melek gibi varlıkların mahiyeti

¹⁸ Fahreddin er-Râzî, el-Metâlibu'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut, 1987, VII, 421.

¹⁹ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut ts., XI, 524; Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Eلفâzî'l-Kurân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, Beyrut 1997. s. 639; Zebidî, Muhammed b. Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, y.y., 1988, XXX, 173.

²⁰ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1995, X, 280; Firuzabâdî, *Kamusu'l-muhit*, Beyrut, 1993, s. 1348.

ve fonksiyonları düşünüldüğünde, böyle bir mukayesenin temelde bir dayanağı olmadığı sonucuna varılabilir. Zira bu varlıkların, her birinin görev, fonksiyon ve kategorisi birbirinden farklıdır. Bu itibarla en azından konum ve işlev açısından birbirinin dengi olmayanlar arasında böyle bir mukayeseye gidilmesi uygun olmadığı kanısındayız.²¹ Buna rağmen İsrâ,17/70. Ayet bağlamında birçok yorumlar yapılmış, farklı görev ve fonksiyonlara sahip olan varlıklar arasında mukayeseye gidilmiştir.

Hiç şüphesiz, İslamî disiplinler arasındaki metod farklılığı, bu farklılığın ortaya çıkardığı değişik düşüncelerin ve bunların şahsında somutlaştığı kişilerin meşruiyeti de bu türden değerlendirmelerin yapılmasına katkıda bulunmuştur. Bu meyanda felsefi zeminde bilginin en üst temsilcisi konumundaki filozof ile peygamber; tasavvufi alanda ise ilahi bilgiye ulaşma imkânına sahip olmakla nitelendirilen veli ile peygamber mukayesesi de efdaliyyet düşüncesinin yansıması olarak görülebilir. Özellikle peygamberliğin alameti olarak görülen mucize ile –teoride olmasa bile- velâyetin göstergesi olarak sunulan keramet de bu düzlemde düşünülebilir.²² Böylece zikrettiğimiz bu fikri tartışmaların da etkisiyle efdaliyyet meselesi, peygamberlerle melekler, peygamberlerin kendi aralarındaki mukayese ve peygamberle veli arasındaki mukayese şeklindeki üçlü bir tasnifle kelim eserlerinde ele alınmıştır.

Kelam eserlerinde peygamberlerin kendi aralarındaki, peygamberlerle melekler arasındaki ve bunlarla diğer insanlar arasındaki, kısaca farklı cinsler arasındaki bu üstünlük tartışmaları da genel olarak bu esastan hareketle yapılmıştır. Efdaliyyet düşüncesinin çeşitli açılardan farklı İslamî disiplinlerin ilgi alanına girdiği bu yönüyle konunun çok boyutlu olduğu söylenebilir.

Mahiyet, görev ve sorumluluk açısından birbirinden tamamen farklı olan peygamberler ile melekler arasında bir karşılaştırmaya niçin gerek duyulduğu hususunda bir cevap bulamıyoruz. Gerçekte bu karşılaştırma aynı zamanda insan ile meleğin mukayesesi demektir; hâlbuki Fahreddin er-Râzî'nin de ifade ettiği gibi, iki ayrı varlık türü arasında ilim, kudret ve kemal açısından hiçbir benzerlik ve ilişki bulunmamaktadır.²³ Buna rağmen İslam düşüncesi içerisinde konu tartışmaya açılmış ve kelam ekolleri farklı görüşler benimsemiştir. Ancak bu konudaki görüş farklılıkları ekoller arasındaki sınırları belirleyen temel ayrışma noktalarından biri olarak görülmemiştir.

Ehl-i Sünnet'in bu konudaki derli toplu kanaatini Ömer en- Nesefî (v.537/1142)'nin ifadelerinde buluyoruz: "İnsan nev'inden olan peygamberler (resul), melek nev'inden olan resullerden, melek nev'inden olan resuller, peygamber olmayan insanlardan (beşerin avamından), peygamber olmayan (imanlı) insanlar, resul olmayan meleklerden (meleklerin avamından) üstündür."²⁴ Bundan da anlaşılacağı gibi Ehli Sünnet kelimcilerine göre, üstünlük hiyerarşisinin en tepe noktasında peygamberler ve ardından sırasıyla elçi melekler, salih müminler ve nihayet elçilik vasfı olmayan sıradan insanlar ve melekler gelmektedir.²⁵ Ancak Ehl-i sünnet âlimleri içerisinde bu hiyerarşik tasnifi benimsemeyen isimlerin bulunduğunu da hatırlatmakta fayda görüyoruz.

Söz gelimi, Ehl-i Sünnet'in geneli Melek- Peygamber Mukayesesi kanaati peygamberlerin meleklerden daha üstün olduğu şeklinde iken, meselâ Bâkılânî ve Râzî Ehl-i Sünnet geleneğine mensup olmalarına rağmen meleklerin üstün olduğu

²¹Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Ankara, 1992, s. 113.

²²Salih Sabri Yavuz, "Kelam'da Efdaliyyet Meselesi ve İbn Kemal'in 'Efdaliyyetu Muhammed' Risalesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, c. V, s. 148.

²³ Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibu'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut 1987, VII, 421.

²⁴ Taftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, s. 364. Ayrıca bkz. Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturidî, *İslam Akaidine Dair Eski Metinler: Akaid Risalesi*, trc. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, 1953, s. 31. Ayrıca bkz. Sadedin et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsid*, thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1998, V, 63-65.

²⁵ Ebu Yûsr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1980, s. 293.

düşüncesini benimsemişlerdir. Ancak bu görüş farklılığı adı geçen isimlerin Ehli Sünnet dışında değerlendirilmesine sebep teşkil edecek bir öneme sahip değildir; nitekim söz konusu âlimler de bunun farkındadırlar.²⁶

Şimdi ayette söz konusu edilen üstünlük meselesinin ne anlama geldiğini bazı âlimlerin perspektifinden anlamaya çalışalım:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاَهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ “And olsun ki biz, insanoğullarını şerefli kıldık, onların karada ve denizde gezmesini sağladık,” kastedilen şerefli kılmadan maksat; “kerem” kınamanın zıddıdır. “Kerim kılma” demek, bir şeyin zatında kerim olması ve başkalarına faydalı olma bakımından amellerinin güzel olması demektir. Örneğin “ağaç güzeldir” ya da “at güzeldir” denildiğinde, bu şeylerin zatında kerim olduğu anlaşılır. Bir kişinin ahlaki güzel olduğu zaman “adam kerimdir” denir. Örneğin Sebe’ kraliçesi Belkis “ *Bana çok önemli bir mektup atıldı (aldım)*”²⁷ çünkü o mektup bir peygamberden gelmiş ve Allah’ın adıyla başlamıştı. Cebraîl, Hz. Peygamberi kerim sıfatıyla nitelemişti; çünkü o, zatında kerem sahibi idi.²⁸

Kurtubî, üstünlük konusunu şöyle değerlendirir: Keremden maksat, onları şerefli faziletli kılmaktır. Bu, mal vs nimetlerle donatmaktır ki bu, eksik bir üstünlüktür. Ayrıca onları güzel bir surette yaratmış olması, karada ve taşınması, onlara temiz yiyecek ve içecek vermesi, her şeyi onların emrine vermesi, elleri ile yemesi, diğer hayvanlardan farklı olarak akıl ve feraset verip iyi ile kötüyü ayırt etme özelliği vermesi, onlara kitap ve peygamber vermesi de onlara verilen şeref ve üstünlüğü ifade eder.²⁹ Melekler ise insanlardan daha üstündür.³⁰

Maverdi ise insanların diğer varlıklardan üstünlüğü meselesini yedi vecihle açıklar: İnsanlara verdiği nimetler ile iyi ile kötüyü ayırt etme özelliğini vermekle, insanlar arasında insanlık için hayırlı ümmet çıkarmakla, Yiyeceklerini ve içeceklerini elleriyle yiyorlar olmalarıyla, onların dışındakiler ağızlarıyla yiyor, emir ve nehiyle, konuşma, yazma kabiliyetiyle ve her şeyi onların emrine vermekle üstün kıldığını beyan eder.³¹

وَفَضَّلْنَاَهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا “Yaratıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık”

Yaratılmışlar âlemine baktığımızda varlıkları iki kısımda mülâhaza edebiliriz:

Birinci kısım, müşahede edilen görülen varlıklar; ikinci kısmı ise görülmeyen varlıklar ki, bunların varlığını vahyi ve sünnetten öğreniyoruz. Görülen varlıklar: cansız varlıklar, bitkiler, hayvanlar âlemi ve insanlar âlemidir. İnsanlar bütün bu görülen varlıklardan üstündür.

Görülmeyen varlıklara gelince bunlar da, kendi aralarında iki kısma ayrılır: Melekler ve cinler. Cinler; insanlar hem yaratılış bakımından hem de yaratıldıkları madde

²⁶ Bu konuda farklı bir kanaatleri görmek için bkz. Faruk Sancar, *Nübüvvet-Velayet Merkezli Kelam Tasavvuf Tartışmaları, Fahreddin er-Râzi İbnü’l-Arabi Örneği, İzmir, 2010, s. 278-312.*

²⁷ Neml,27/29.

²⁸ Abdulhamid Muhamed b. Badis,es-Sanhaci, *Tefsiru İbn Badis (fi Mecalisi Tezkiri min Kelami’l Haki’l Habir)* thk.Ahmed Şemseddin Beyrut,1995, c, I, s, 127.

²⁹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebubekir b. Ferec el, Ensari el- el Hazerci el Kurtubi, *el-Cami’ul Ahkami’l Kur’an*, Thk. Ahmed Berduni, İbrahim Etfuşi, Daru’l Kutubi’l Mısıriyye, Kahire, 1964, X,293; el-Hazîn Alaaddin Ali b. Muhammed b. İbrahim Ebu Hasan, *Lubabu’t Te’vil fi Meani’t Tenzil*, thk. Muhammed Ali Şahin, Daru’l -Kutubi’l İlmîyye, Beyrut,1415, III,137; Ebu Hatim Abdurrahman b. İdris, İbn Munzir,et-Temimi, *Tefsiru’l Kur’ani’l Azim* li İbn Ebi Hatim, thk.Esad Muhammed Tayyib, Mektebetu Nizar Suudi Arabiye, 1419, VII, 2339.

³⁰ Ebu Muhammaed Mekki b.Ebi Talib Hameveş b.Muhtar, el Kaysiy el Kayruvani El Endülüsî el Kurtubi el Maliki, *El-Hidaye ila Buluği’n Nihaye fi Ulumi Meani’l Kur’an ve Tefsiri e Ahkamihi ve Cümelin min Fununi Ulumihi* Tah. Dr.Şahid Mecmuatu Buhus el Kitab ve’s Sünne,Camiatu’s Şarika,2008,VI, 4248; Ebu’l Hasan Ali b. Ahmed b. Ali el Vahidi en Nisaburi,(v.468.h.) *El Kitabul Veciz fi Tefsiri kitabi’l Aziz*, thk. Safvan Adnan Davudi, Daru’l Kalem, Dımaşk,1415, I,642.

³¹ El-Maverdi, Ebu’l Hasan Ali b.Muhammed b. Habib el-Basri el-Bağdadi, *Tefsiru’l Maverdi*, thk. Seyyid ibn Abdil b. Abdurrahim, Beyrut, tr. III, 257.

bakımından cinlerden üstündür. Onlar ateşten yaratılmıştır. İnsanlar ise toprak ve ruhtan yaratılmıştır. Bundan dolayı onlardan nebi ve resuller seçilmemiştir.

Meleklerin yaratılışı ise sadece nurdandır; bundan dolayı onlar varlıkların en şereflieleridir. Çünkü onların bedenleri, insan vücudunda bulunan şeylerden münezzehtir. Bu nedenle insanlardan üstün varlıklardır. Ancak insan ile melekler arasındaki üstünlüğü iki cihette izah etmek mümkündür.

Yaratılış bakımından; ayetten de anlaşıldığı gibi meleklerin daha üstün olduğu anlaşılmaktadır. Fakat sevap ve ecir bakımından üstünlüğe gelince bu, ayetin manasının dışındadır. Hz. Peygamber, bütün varlıkların en üstünüdür. Diğer peygamberler ile melekler arasındaki fazilet konusunda ise büyük ihtilaflar vardır.³²

“Onları yaratıklarımızın çoğundan daha faziletli kıldım” demek bütün varlıklardan daha faziletli olmadığını gösterir. Aynı zamanda diğer bazı varlıkların, onlardan daha faziletli olduğunu gösterir. Her ne kadar yokluktan varlık âlemine varlıktan da yokluk âlemine çıkarılmada bir eşitlik varsa da bitkiler cansız varlıklardan, hayvanlar bitkilerden; insanlar da hayvanlardan daha faziletlidir.

“Onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık” demek ayetin metninden de anlaşıldığı gibi hepsinden üstün olmadığını gösteriyor. Mutezile âlimlerinin büyük çoğunluğu ile bazı Şii düşünürler, bu ayetin metninden hareketle insanların, varlıkların çoğundan üstün olmalarına rağmen meleklerden üstün olmadığı kanaatinde. Kelbi ise çoğundan maksat Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail gibi büyük melekler hariç, hapsinden daha üstün olduğunu söyler. Bazıları ise üstünlük bütün varlıklar içindir derler³³ İnsanlar ile meleklerin kıyaslamasını yapanlar, Zeyd b. Esleme'den rivayeti delil göstermektedirler.

Allah, Hz. Âdem ve zürriyetin yarattığı zaman, melekler dediler ki “Ya rabbi sen insanları yarattın yiyip içiyor ve nikâhlanıyorlar onlara dünyayı verdin bize de ahireti ver” deyince, Yüce Allah “Kendi elimle yarattığım ve ruhumdan üflediğim ol deyip olan şeyler gibi yapmam” dedi. Bundan dolayı insanlar daha faziletlidir denildi. Fakat tercih edilen görüşe göre ise Âdemoğullarının havası peygamberler meleklerin büyüklerinden meleklerin avamı insanların avamından daha üstündürler. Bu kıyas melekler ile müminler arasındadır. Kâfirler ise bunun dışında kalır ve melekler kâfirlerden üstündür. Çünkü Allah: “İman edip salih amel işleyenler yarattıkların en hayırlılarıdır.”³⁴ Allah katında mümin meleklerden de üstündür buyrulmaktadır.³⁵

Maturidî ise insanların şerefli kılmasını söyle yorumlamaktadır: İnsanın kendi ihtiyaçlarını yerine getirme kabiliyeti olarak kabul eder. Rızık konusunda da verilen temiz rızıklarla gerek hayvanlardan gerekse cin ve şeytanlardan üstündür. Ayrıca cinler arasında elçinin gönderilmemiş olmasını da insanların cinlerden üstün olduğunun delili saymaktadır. Maturidî, insanlarla melekler arasındaki

³² Abdulhamid Muhamed b. Badis, *Tefsiru İbn Badis (fi Mecalisi Tezkir min Kelami'l Haki'l Habir)* thk.Ahmed Şemsedin, Beyrut,1995, c, I, s,127.

³³El- Hazin Alaaddin Ali b. Muhammed b. İbrahim Ebu Hasan, *Lubabu't Te'vil fi Meani't Tenzil*, thk. Muhammed Ali Şahin, Daru'l Kutubi'l İlmîyye, Beyrut, 1415, III,137; *Taftâzânî, Kelam İlmî ve İslam Akâidi (Şerhu'l-akâid)*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991, s. 364. Ayrıca er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, nşr. Daru İhyai't- Tûrâsi'l-Arabi, Beyrut, 1420, II, 430; Râzî, *Muhassalu Efkarî'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhürîn mine'l- Ulemâi ve'l-Hukemâ-i ve'l-Mütekellimîn*, nşr. Taha Abdurrauf Sad, Beyrut, 1984. s. 322.

³⁴ *Beyyine*,98/7.

³⁵ Hazin, *Tefsir* III,138; Muhammed b. Cerir, b. Yezid et' Taberi, *Cami'ul Beyan fi Te'vili'l Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessetu'r Risale, 2000/1420, XVII, 501; Razi, *Tefsir*, XI,14.

derecelendirme konusunda ise yorum yapmamak gerektiğini insan mı üstün, melekler mi üstün, bunu Allah'a bırakmanın daha doğru olacağını söylemiştir.³⁶

Kurtubî de; insanların, hayvanlar ve cinlerden üstün olduğunu ama insanlarla melekler arasındaki üstünlük meselesine gelince, bunun tartışma konusu olmayacağını onlardan hangisinin üstün olduğunu ve eşit olup olmadıklarını bilinemeyeceğini söyleyerek bu konuda tartışmaya girmez.³⁷

2. Şiilerde Efdaliyet Meselesi

Efdaliyyet veya tafdil meselesi, İslam akâid sistemi içerisinde doğrudan bulunması gereken bir konu olmamakla beraber, çeşitli tarihi ve sosyal şartlar onu zamanla kelimelerin tartışılması gereken bir konuya haline getirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'den sonra dinde yetkinin kimde olması gerektiğine dair ihtilafın tartışmaları ateşleşmesi ve özellikle Şîa'da imamlara atfedilen ismet özelliğinin, Peygamberlerin ismetine alternatif görülmesi veya en azından böyle bir düşünceyi ihsas ettirmesi neticede imam ile peygamberler arasında bir kıyaslama yapılmasına sebep teşkil etmiştir. Ayrıca Şîa'nın bu konuyu siyasal konu olmaktan çıkarıp inanç esaslarına dâhil etmesi konunun daha da derinleşmesine zemin hazırlamıştır.

Şiilerdeki üstünlük meselesini izah ederken, çok fazla mezhebi ayrıntılara girmeden sadece İmam Humeyni'nin kitabından bir nakil yaparak ana hatlarıyla Şîa'nın bu konudaki görüşünü özetlemeye çalışacağız. İmam Humeyni, imamların maddi ve egemenlik makamlarının ötesinde manevi makamlarının bulunduğunu ifade ederken; bu manevi makamları "ilahi külli hilafet" makamı olarak izah eder. İmamların beyanında bazen makamlarının zikredildiği görülür. Bu tekvini evrensel bir hilafet olup hilafet gereğince bütün zerrelere "Velîyu'l emre" boyun eğenler der. Bunu daha da ileriye götürerek şöyle devam eder: "Mezhebimiz gereği bu manevi makamlara "melek-i mukarreb" ve "Nebiyi Mürsel" de erişemez."³⁸ Diyerek imamların makamlarının melek ve peygamberlerden üstün olduğunu söyler.

İmam Humeyni şöyle devam eder: "Âlem yaratılmadan önce Resul-i Ekrem (as) ile imamlar bu âlemden öce arşın gölgesinde gölgeleniyorlardı. Doğmadan önce diğer insanlardan ayrı idiler ve bu açıdan üstünlükleri vardı. Allah'ın istediği kadar bu makamları vardır. Nitekim miraç gecesi Cebrail: "Az daha yaklaşıyordum yanardım" der. Bizim Allah ile hallerimiz vardır. Ne mukarreb melek, ne de Mürsel nebiler güç yettirmeyebilir. İmamların hükümet ve egemenlik konusunun açılmasından önce böyle makamlarının olduğu mezhebimizin ilkelerindedir."³⁹

Görüldüğü gibi İmam Humeyni, Şii düşüncenin bu konudaki temel ilkelerini anlatır. Hz. Peygamber ve imamları diğer varlıklarda üstün görüyor ve ayrıca imamların melekler dâhil, diğer bütün peygamberler ve varlıklardan üstün olduğunu iddia ediyor. Ona göre varlıkların üstünlük derecesi; İmamlar ve Hz. Peygamber, sonra melekler ve diğer peygamberler daha sonra da diğer varlıklar şeklinde sıralanması gerekir.

3. Tassavvuçlara Göre Efdaliyet Meselesi

Mutasavvıfların varlıkların üstünlüğü meselesinde insanı öne çıkarmaları ve onu bütün diğer varlıklardan üstün görmeleri ve hatta bir kutsiyet izafe etmelerinin temelinde yüce Allah'ın kendi ruhundan üflemesi,⁴⁰ belirten ayetiler ile "Allah, Âdemi

³⁶ el-Maturidî, Muhammed b. Mahmud b. Mansur, *Tefsiru'l Maturidî ve Te'vilatu Ehli's Sünne*, thk. Mecdi, Baslum, Beyrut, 2005, VII,86.

³⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebubekir b. Ferec el, Ensari el- el Hazercî el Kurtubî, *el-Cami'ul Ahkami'l Kur'an*, thk. Ahmed Berdunî, İbrahim Etfuşî, Daru'l Kutubi'l Mısriyye, Kahire, 1964, X, 293.

³⁸ İmam Humeyni, *İslam Fıkhdında Devlet*, trc. Hüseyin Hatemî, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1979, s. 65.

³⁹ İmam Humeyni, *age*, 66.

⁴⁰ Hicr, 15/29; Secde, 32/9; Sad, 38/72.

*kendi suretinde yarattı*⁴¹ve *“Ey Habibim sen olmasaydın ben âlemleri yaratmazdım”*⁴² mealindeki hadisler yatmaktadır. Onlar, bu ayetlerdeki ruh üflenmesini insanda ilâhî veçheden bir pay şeklinde yorumlayarak mütekellim ve müfessirlere göre insana daha fazla kutsiyet atfederler.

Tasavvuf tarihinin en önde gelen isimlerinden biri olan İbn Arabî de efdaliyet konusunda kendine has yaklaşım ve görüşleriyle dikkati çekmektedir. İşte biz bu çalışmamızda onun ve diğer bazı mutasavvıfların meseleyi hangi kavram ve başlıklarla ele aldığını, değerlendirme ve açıklamalarının birbiriyle ve hatta kendi içerisinde nasıl çeliştiklerini izah etmeye çalışacağız.

Hiç şüphesiz mutasavvıflar diğer zahir uleması gibi Kur’an’da bu şekil olumlu ve olumsuz yönleriyle tasvir edilen bir insan anlayışına sahiptirler. Süfîler hadislerde tasavvur olunan insanı da dikkate alarak farklı bir şekilde yorumlama cihetine giderler. Her ne kadar bu hadislerin bazıları zayıf olsa da, onların insana attettikleri kutsiyette bu haberler büyük bir önem taşır. Bu bağlamda tasavvuf ilminin en çok kullandığı haberlerden biri, *“Allah Âdemi kendi suretinde yarattı”*⁴³ ifadesidir. Bu haberle süfîler insanda yaratıcıdan bir paye görme arzusunu sergilerler. Bundan böyle insan sadece reel dünyanın unsurlarından oluşmuş bir varlık değil, metafizik ve ulûhiyet alanından da pay taşıyan, bir varlıktır. Gerek âyette beyan edilen, Âdem’e ruh üflenmesi, gerekse bu hadisten hareket eden mutasavvıflar, bunları sadece Âdem’in şahsı ile sınırlı kılmayıp, çoğu zaman, insân-ı kâmil ve mü’min, bazen de ayırım yapmaksızın tüm insan türü için geçerli görürler. Bu durumda süfîler yaratılmışlar hiyerarşisinin en üstüne başta peygamberler olmak üzere hep insanı koymuşlar, onu sadece düşünen bir varlık olmanın daha ötesinde algılayıp, niyet ve gayretlerine de dikkat çekerek metafizik bir doktrin olmakla birlikte *“Allah Âdemi kendi suretinde yarattı”* hadisindeki suret kelimesinin sonundaki zamirin mercii hakkında kelamcılar ve süfîler arasında tartışmalar vardır. Kelamcılar, teşbihten sakınarak zamiri Âdem’e gönderirken, pek çok süfî ise bu zamiri Allah’a irca etmekle insana verilen değeri anlatmaya çalışmışlardır.⁴⁴

Ekberîye ekolu diyebileceğimiz tasavvufî ekol, “insân-ı kâmil” nazariyesini ortaya atmışlardır. Böylece süfîler nezdinde kâmil insan, hem ilâhî tecellinin tartışılmaz mazharı, hem de varlık sebebi ve koruyucusudur. Bu kavramla özelde Hz. Peygamber kastedilmektedir. Ancak onun bir insan olması gerçeğinden hareketle bu nazariyenin tüm insana şamil olduğunu söylemekte bir sakınca görmezler.⁴⁵ Bu cümleden olmak üzere, süfî düşüncede insan küçük âlem olarak nitelendirildiğinden varlığın özü, Tanrı’nın kâinattaki, bir tecellisi şeklinde mütalaa olunmaktadır. Kur’an ve hadislerden kendisine göre bir bakış açısı şekillendiren İbnü’l-Arabî geleneğinde insan âlemin ruhu, âlem de onun suretidir. Bu bağlamda Hz. Ali’nin, “Sanırsın ki sen küçük bir varlıksın, hâlbuki sende büyük bir âlem dürülmüştür.”⁴⁶ Sözüne çok sık zikrederler.

Bu geleneğin piri olarak kabul edilen İbn Arabî, Meseleyi, “insan-melek” ve “peygamber-melek” arasındaki üstünlük şeklinde iki yönlü değerlendirir. Bu

⁴¹ *Buharî, İst’ızan,1; Müslim, Birr,115; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 323; Abd b. Humejd b. Nasr, el-Müsned, Mektebetüs Sünne, thk. Subhi el-Bedri es-Sâmerrâi-M. Muhammed Halil es-Saidî, Kahire, 1988. s. 417.*

⁴² İsmail b. Muhammed Aclunî, *Keşfü’l-Hafa, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘arabiyye, Beyrut, 1933. II,164; Louis Massignon, Nur-i Muhammediyye İA, (MEB Yayınları), İstanbul, 1950,V, 362.*

⁴³ *Buharî, İst’ızan,1; Müslim, Birr,115; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 323; Abd b. Humejd b. Nasr, el-Müsned, Mektebetüs Sünne, thk. Subhi el-Bedri es-Sâmerrâi-M. Muhammed Halil es-Saidî, Kahire, 1988. s. 417.*

⁴⁴ *Abdulbarî en-Nedvî, Kitap ve Sünnetin Ruhuna Göre Tasavvuf ve Hayat, çev. Mustafa Ateş, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 169.; İbn Hacer, Fethu’l-Bari fi Şerhi Sahihî’l-Buharî, Kahire,1978,V,182-183.*

⁴⁵ *Abdülkerim el-Cilî, İnsân-ı Kâmil, Matbaatü’l-İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 207.*

⁴⁶ *İsmail Hakkı Bursevî, Lübbü’l-lübb, İstanbul, 1328, s. 13.*

değerlendirmeyi yapan İbn Arabî ayrıca bu konuda âlimler arasında görüş ayrılığı bulunduğunu kabul eder. Âlimler derken o, sadece kendisinin zahir ilimleri olarak nitelendirdiği şerî ilimlerle meşgul olan âlimler zümresini kastetmemekte aynı zamanda kendisinin de içinde bulunduğu mutasavvıfları da bu sınıfa dâhil etmektedir. Bu da gösteriyor ki süfi zümreler arasında da bu konuda tam bir fikir birliğinden söz etmek mümkün görülmemektedir. Zaten ileride bazı görüşlerine yer vereceğimiz âlimlerin farklı düşündüklerini de göreceğiz. Hatta bu âlimlerin bir kısmı ekberi geleneğin mensubu olmalarına rağmen farklı görüşler serdetmektedirler.

İbn Arabî, efdaliyet meselesinde meleklerin insanlardan daha üstün varlıklar olduğunu söylerken Hz. Peygamberden rivayet edilen şu hadisle delillendirmeye çalışır: Hz. Peygamber bir Yahudi'nin cenazesini görünce ayağa kalkar ve fakat “*O bir Yahudi cenazesidir*” denildiğinde, “*Onunla beraber bir melek yok mu?*” diye cevap verir. Başka bir rivayette “*Kuşkusuz ölüm korkunçtur*” bir diğeri ise “*O da bir nefis değil midir?*” Der.⁴⁷

Bu hadisten hareketle İbn Arabî, meleklerin mutlak insanlardan üstün olduğunu kabul eder. Bundan dolayı da daha faziletli olan için ayağa kalkmaya bir işaret olduğunu söyler. Nitekim kendisine gösterilen sadık bir rüyada (mübeşşire) bunu bizzat söyleyenin Hz. Peygamber olduğunu beyan eder.⁴⁸ İbn Arabî, sözünü ettiği bu rüyayı Fütühât'ın bir başka yerinde açıkça zikreder ve bunun her türlü tartışmayı sona erdirecek bir açıklık ve mahiyette olduğunu vurgular. Çünkü meselenin halli konusunda kendisini aydınlatan bizzat Hz. Peygamberdir ve bu da en azından kendisi için katî bir bilgi hükmündedir.

İbn Arabî, rüyada Hz. Peygamberi gördüğünü ve âlimleri ihtilaflarını zikrettikten sonra ona bu meseleyi sorduğunu söyler ve Hz. Peygamberin kendisine şöyle buyurduğunu söyler: “*Melekler efdaldır*” dedi. Ben de cevabına iman ediyorum ama bana bunu soran kişiye hangi delili göstereceğim? Dediğimde bana şöyle hitap etti: Benim insanların en hayırlısı olduğumu da, Allah'tan rivayet ettiğim “*Beni içinden zikreden ben de içinden zikrederim, Beni bir topluluk içinde zikreden ise onunkinden daha hayırlı bir topluluk zikrederim*”⁴⁹ hadisini de biliyorsun. Pek çok insan aralarında benim de bulunduğum bir topluluk içinde Allah'ı zikretmiştir. O halde Allah da onları benim bulunduğum topluluktan daha hayırlı bir topluluk (melekler) içinde zikretmiştir. Hz. Peygamberin bu sözyle hiçbir şeyden sevinmediğim kadar sevindim, çünkü bu mesele, kalbimde derince yer etmişti. “*O ve peygambere salât eder*”⁵⁰ ayetini düşünürsen meseleyi anlarsın⁵¹ der.

İbn Arabî'nin bu açıklamaları ve nakilleri esasında kendisi açısından meseleyi berraklığa kavuşturursa da bu konuda kendi içerisinde de farklı düşündüğünü anlamaktayız. İbn Arabî: “*Melekler, bu halifenin yaratılışının gereğini anlayamamışlardır.*” Bununla birlikte Hakk'ın mertebesinin layık olduğu ibadeti de bilememişlerdir; çünkü herkes, Hak'tan ancak kendi zatının gerektirdiği şeyi bilebilir. Melekler Âdem'in, toplayıcılığına (câmî oluşu vasfına) sahip değildi. Onlar, kendilerine özgü ilahi isimlerin dışındaki isimleri bilememiş, Hakk'ı yalnızca kendilerine özgü bu isimlerle tenzih ve teşbih etmişlerdir. Hâlbuki bunların Allah'ın bilgisinin kendilerine ulaşmadığı isimleri olduğunu anlayamamış, dolayısıyla bu isimlerle Hakk'ı takdis

⁴⁷ Müslim, *Kitâbu'l-Cenâiz*, 78; İbn Hanbel, *Müsned*, III, 318 (Hadis no:14467).

⁴⁸ İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye fî Marifeti'l-Esrâri'l- Mâlikiyye ve'l- Mülkiyye*, nşr. Ahmed Şemseddin, Beyrut, 1999, II, 220.

⁴⁹ *Buhârî*, Tevhid, 15; *Müslim*, Zikr, 1.

⁵⁰ *Ahzâb* 33/56.

⁵¹ İbn Arabî, *Fütühât*, III, 93. Ayrıca bkz. İbn Arabî, *Fütühât*, II, 220.

edememiş, Âdem'in yaptığı gibi Hakk'ı tenzih edememişlerdir.⁵² Demekle de Hz. Âdem'i Meleklerden üstün görmüş ve kendi içinde çelişkiye düşmüştür.

Ancak durumun bu şekilde olmadığını, hem İbn Arabî'nin yukarıda naklettiğimiz net ifadeleri hem de onun kitaplarını şerh edenler aynı doğrultudaki beyanları ortaya koymaktadır. Öyleyse Âdem'in bilgisine sahip olmaktan aciz olan melekler insandan nasıl daha üstün olabilir? Bu sorunun cevabına ışık tutabilecek mahiyette çeşitli ipuçları söz konusu bölümün başında geçmektedir. İbn Arabî "Melekler, sûfilerin ıstılahında *"büyük insan"* denilen bu âlemin suretinin güçleridir"⁵³ demek suretiyle Âdem'in yaratılışı esnasında cereyan eden diyalogda söz konusu olan melekleri *"yeryüzü ve unsurlarından oluşmuş âlemle ilgili melekler"* olarak görür ve onları âlemin doğal güçleri olarak vasıflandırır. Âdem'e secde eden melekler işte bunlardır olduğunu söyler. Secdenin anlamı ise meleklerin Âdem'in kendilerinden üstün olduğunu kabul etmeleridir. Ancak söz konusu meleklerin dışında da çeşitli melek türlerinden bahseden İbn Arabî, örneğin *müheymen* ya da *kerrubiyyûn* gibi melekleri veya arşın etrafında dönen melekleri hiç tartışmasız bir şekilde insandan üstün görür. Dolayısıyla insan türünün meleklerle bir üstünlüğünden bahsedilecekse, bu üstünlüğün ancak İbn Arabî'nin âlemin unsurları ve güçleri olarak isimlendirdiği ve bir nevi doğal güçler olarak anlaşılabilir olan melek türüne karşı olduğundan söz edilebilir. "Peygamber-melek" arasındaki üstünlük konusunda İbn Arabî, yukarıdaki düşüncelerine benzer bir yaklaşım takip eder. Ona göre söz konusu peygamber olduğunda da durum değişmez. Nitekim bu görüşünü desteklemek için şöyle bir rivayet nakleder: *"Allah uçan bir kilim bulunan bir ağaçla birlikte Cebrâil'i peygambere göndermiş. Cebrâil birinin üzerine oturmuş, Hz. Peygamber ise diğerinin üzerine oturur. Ağaç onları yukarı çıkarmaya başlar. Göğe yaklaştıklarında, Refref'e benzeyen inci ve yakuttan bir oturak kendilerine sarkar. Cebrâil, kendisini gördüğünde bayılır ve düşer. Hz. Peygamber ise bayılmaz ve şöyle der: Buradan Cebrâil'in benden daha üstün olduğunu anladım. Çünkü o, orada neyin bulunduğunu bilmiş bu nedenle bayılmış, ben ise bilememiştim der ve böylece Hz. Peygamber bu durumu itiraf eder."*⁵⁴ Rivayetin son kısmı olmasaydı, bu hadis Hz. Peygamberin Cebrâil'den daha üstün olduğunu düşünmeye uygun nitelikte bir haber olabilirdi. Ancak rivayetin son kısmında Hz. Peygambere nispet edilen açıklama, tartışmayı en azından İbn Arabî açısından sona erdirmektedir.

İbn Arabî, kimi sûfilerin peygamberleri yüceltme adına bazen onların meleklerden daha üstün olduklarını söylediklerini, ancak bu tür ifadelerin yanlış olduğunu ifade eder. Bu tür sözlerin, kişiyi Allah ve kendisi hakkında cehalete sürüklediğini söyler. Bu nevi sözlerden birisi de, işin gerçeğini bilmeksizin, insan türünün meleklerden üstünlüğü hakkındaki ifadelerdir. Bu sözü söyleyenlerin, yanlış yolda olduğunu ve Allah nezdinde bundan sorumlu olduklarını beyan ederken insanların meleklerden üstün olamayacaklarını savunur.⁵⁵

Fakat İbnü'l-Arabî görüşleriyle aynı düşüncelere sahip Mevlânâ Celaleddin er-Rûmî (ö.672/1273)'ye göre; aslı maddesi basit bir çamur olan insan, Tanrı'dan kendisine belli bir süre sonra ruh üflenince yüce bir değer kazanmıştır. Nitekim Mevlânâ *"Ahsen-i takvim"* ayetini yorumlarken şu görüşlere yer verir: *"Ve't-tîn suresindeki "Biz insanı en güzel şekilde yarattık"* ⁵⁶ ayetini oku! Ey dost! En değerli inci candır. En güzel surette olan insan, hem arşın hem de düşüncenin üstündedir. Bu paha biçilmez şeyin

⁵² İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, nşr., Ebu'l-Alâ el-Afifi, Irak ts., s. 50-51.

⁵³ İbn Arabî, *Fusûs*, s. 50-51; Konuk, Ahmed Avni, *Fusûsu'l-Hikem ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul, 2000, I, 119.

⁵⁴ İbn Arabî, *Fütûhât*, V,4. İbn Arabî'nin hadis diye naklettiği bu rivayetin hadis olmadığı görülüyor. Çünkü kaynaklarda böyle rivayeti bulamadık.

⁵⁵ İbn Arabî, *Fütûhât*, III, 351.

⁵⁶ Tin, 95/4.

değerini söyleyecek olursam ben de yanarım, duyan da yanar.⁵⁷ Yine bir başka söyleminde Mevlânâ insanı şöyle tasvir eder:

“Ey Tanrı kitabının örneği insanoğlu! Ey şahlık güzelliğinin aynası

Mutlu varlık! Her şey sensin. Alemde ne varsa, senden dışarıda değil.

*Sen her ne ararsan kendinde ara, çünkü her varlık sendedir.*⁵⁸ demekle insanın daha üstün olduğunu hissettirmiştir.

İlk dönem süfilerinden Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) kalbi Kâbe'nin diğer bir adı olan arşa benzetmiştir.⁵⁹ Sehl, Allah'ın kiblesi Kâbe, kalbin kiblesi niyet, beden kiblesi de kalptir derken, insan kalbinin Kâbe'den daha üstün olduğunu beyan eder.

Kıyas-ı enbiya, mevlid, mi'racnâmeler, kaside, gazellerde işlenen konuların başında da Kâbe-gönül ilişkisi dile getirilmektedir. Süfiler Allah'ı daha çok kalb arşında aramışlar ve kalbi Beytullâh' diye nitelendirmişlerdir. Onlara göre, bir hadis-i kutsî de; *“Yerlere ve göklere sığmayan Allah mü'min kulunun kalbine sığmıştır.”*⁶⁰ Nitekim buradan hareketle Mevlânâ bir sözünde: *“Tanrı Kâbe'yi kurdu ama kurdu kuralı oraya gitmedi. Hâlbuki bu eve (kalb), Tanrı'dan başka hiç kimse oturmadı”*⁶¹ demiştir

Mutasavvıflardan Şeyh İbrahim el-Kürdî el-Kürânî insan mı üstün yoksa Kâbe mi üstün tartışmalarında vahdet-i vücud felsefesi doğrultusunda tasavvur olunan bir insan anlayışını savunduğunu görmekteyiz. Bu anlamda sıkça tekrar ettiği *خلق الله آدم على صورته* hadisindeki⁶² sûret kelimesinin sonundaki “hû”zamirinin mercinin Allah olduğunu vurgulamakta, bu ifadeyle insana daha baştan bir yücelik ve kudsiyet payesi atfetmektedir.⁶³

İbrahim Kürânî insanı önemseyen görüşlerini daha ziyade, Nür-i Muhammedi', “Sırr-i Muhammedi”, “Hakikat-i Muhammedi” doktrini çerçevesi içinde değerlendirdiğini görmekteyiz. Nür-u Muhammediyye: Hz. Peygamber'in ruhunun âlemin yaratılışından önce mevcut bir varlık olduğuna işaret etmektedir. Diğer ruhlar ondan sonra neş'et etmiştir. Bu, özellikle Sünnî süfiler arasında IX. Yüz yıldan itibaren yaygınlık kazanmış ve halkın dini duygularına sirayet etmiştir. İbnü'l-Arabî tarafından daha çok Hakikat-i Muhammediye diye nitelendirilen bu doktrin için *“Ey Habibim sen olmasaydın ben âlemleri yaratmazdım”* haberi sıkça zikredilir. Gerçi Aclûnî, bu haberin Sagânî tarafından mevzu görüldüğünü, ancak kendisi hadis olmasa bile mananın doğru olduğunu nakleder. Massignon, mutasavvıflar arasında bu anlayışın yaygınlaşmasında kadim Hıristiyan ve Mani inançlarının da etkin olduğunu iddia eder.⁶⁴ O, ilk olarak Hz. Muhammed'in (as) yaratıldığını, Âdem henüz bedenle ruh arasında iken onun peygamber olduğunu⁶⁵ Hz. Peygamber olmasaydı âlemin yaratılmayacağına inananlardandır.⁶⁶

Kürânî, Allah'ın göklere, yere ve dağlara teklif edip de emaneti yüklenmelerinden kaçınması⁶⁷ gerçeği yanında insanın bu, emanete sahip çıkmasını, onun, Allah'ı bilme kabiliyeti ile doğru orantılı görmektedir. İşte tüm bu özellikleri nedeniyle daha

⁵⁷ Mevlânâ Celaleddin er-Rûmî, *Mesnevî*, çev. V. İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul, 1990, c. VI, 1005 vd.

⁵⁸ Mevlânâ, *Rubâiler*, çev. N. Gençosman, MEB Yayınları, İstanbul, 1986, No: 1382.

⁵⁹ Muhammed Gazalî, *İhyâu ulûmi'd-din*, Matbaatü Mustafa Halebi, Kahire, 1939, c. III, s. 4.

⁶⁰ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafa*, II, s. 99.

⁶¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, Beyit no: 2245.

⁶² Buharî, *İst'zan*, I; Müslim, *Birr*, 155

⁶³ Kürânî, *Risâletü izâleti'l-İşkâl*, Süleymaniye Ktp. (Nafiz Paşa), No: 508, v. 12b.

⁶⁴ Bkz. Aclûnî, *Keşfu'l Hafa*, II, 164; Louis Massignon, *Nur-i Muhammediyye* İA, MEB Yayınları, İstanbul, 1950, c. V, s. 362.

⁶⁵ Aclûnî, *age.*, II, 187.

⁶⁶ Aclûnî, *age.*, II, 232; Ayrıca bkz. Kürânî, *Şerhu kelîmeti'l-vâzıha*, vr. 350b.

⁶⁷ *Ahzâb*, 33/ 72.

başlangıçta insanın üstünlüğüne inanan müellif, Böyle olunca âlemin semeresi insana karşın bu sefer de âlem insanın cüzü olmaktadır der.⁶⁸ İbrahim Kûrânî, Allah'ın bir hadis-i kutsîde, “*Yere göğe sığmadım mümin kulumun kalbine sığdım*”⁶⁹ buyurmasını insanın üstünlük sebeplerinden biri olarak görmektedir.

Sonuç

İsra Suresi,17/70. Ayet bağlamında araştırmaya çalıştığımız efdaliyet meselesi tartışması neticesin şu sonuca vardık.

Ayetin birinci kısmını oluşturan “*And olsun ki biz, insanoğullarını şerefli kıldık, onların karada ve denizde gezmesini sağladık, temiz şeylerle onları rızıklandırdık*” den maksat yüce Allah'ın diğer varlıklardan farklı olarak insanlara vermiş olduğu nimetler olduğunu ve insanın şan şerefini ve diğer varlıklardan üstünlüğünü; Allah'ın ona verdiği beden güzelliğini, el, göz, kulak gibi organlarını daha becerikli bir şekilde kullanması, okuyup yazması, başka birtakım varlıkları kendi hizmetinde kullanması, aletler icat etmesi, olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini görmesi ve bu sayede geleceğe yönelik programlar ve hazırlıklar yapması, iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin kavramlarına sahip olması; kısaca, maddi ve bedeni, ahlaki ve ruhi meziyetleri haiz olması olarak açıklanmışlardır.

Ayetin ikinci kısmını oluşturan, “*yaratıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık*” dan maksat ise insanın bütün varlıklardan daha faziletli olmadığını, aynı zamanda diğer bazı varlıkların insanlardan daha faziletli olduğunun kanaatine vardık.

İnsanların daha üstün olduğu varlıkların, hayvanlar, cinler gibi varlar olduğu konusunda Ehli Sünnet Kelamcıları, Mutezile, Şiiler ve bütün tasavvufi ekolleri arasında ittifak olduğunu tespit ettik. İnsanlar ile melekler arasındaki mukayese konusunda ise görüş birliği olmadığını gördük. Aynı mezhep ve meşrebe mensup âlimler arasında bile görüş birliğinin olmadığına şahit olduk. Ancak ağırlıkta olan görüşe göre meleklerin insanlardan daha üstün görüş olduğu sonucuna vardık. Sadece bu konuda Şiilerin aykırı uç görüşüne göre İmamların hem meleklerden, hem de diğer peygamberlerden üstün olduğunu savunan ümmet içinde en şaz görüşe sahip olduklarına şahit olduk.

Son olarak bazı ekollerin, adeta sloganlaştırdıkları “eşref-i mahlukât” teorisinin, hiçbir Kur'an ve sünnet dayanağının olmadığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdulkâî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l Mufehres li Elfaz'il Kur'ani'l Kerim*, Çağrı Yayınları, İstanbul, ts.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafa*, Dâru ihyâ-i turâsi'l-arabiyye, Beyrut 1933.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul, 2002.
- Akbulut, Ahmet, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Ankara, 1992.
- Aliyu'l-Kârî, Nureddin, *Şerhü'l-emâlî*, İstanbul, 1985.
- Fıkhî *Ekber Şerhi*, çev. Yunus Vehbî Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l -Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Bursevî, İ. Hakkı *Lübbü'l -lubb*, İstanbul, 1328.
- , *Tenvîrül'ezhân min tefsîri ruhu'l-beyân*, thk. M. Ali Sâbûnî, Dâru'l-Kalem, Şam, 1988.

⁶⁸ Yılmaz, *age*, s. 330.

⁶⁹ Bu haberin sıhhati konusunda tereddütler ve tartışmalar olmakla birlikte bunun başta İbn Arabî ve Gazalî olmak üzere pek çok sûfî tarafından kullanıldığı bilinmektedir. (Muhittin Uysal, Tasavvuf Kültüründe Hadis, Yediveren Yayınları, Konya 2001, s. 332.)

- Cilî, Abdülkerim, *İnsân-ı Kâmil*, Matbaatü'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Darimî, Ebu Muhammed Abdullah, Abdurrahman ed-Darimî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ebu Davud, *Sünen-i Ebi Davud*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ebu Tayyib Muhammed Siddik Han b. Ali b. Lütfullah el-Hüseyin el-Buharî el Kinnevcî, *Fethu'l Beyan, fi Mekasidi'l Kur'an*, Mektebetu'l Asriyye, Beyrut, 1992.
- Firuzabadî, *Kamusu'l-muhit*, Beyrut, 1993.
- Gazalî, Muhammed, *İhyau Ulûmi'd-din*, (Matbaatü Mustafa Halebî), Kahire, 1939.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye fi Marifeti'l-Esrâri'l-Mâlikiyye ve'l-Mülkiyye*, nşr. Ahmed Şemseddin, Beyrut, 1999.
- _____, *Fusûsu'l-Hikem*, nşr. Ebu'l-Alâ el-Affî, Irak, ts.
- İbn Badis, Abdulhamid Muhamed b. Badis, es-Sanhacî, *Tefsiru İbn Badîs (fi Mecalisi Tezkiri min Kelami'l Haki'l Habir)* thk. Ahmed Şemsedin Beyrut, 1995.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Beyrut, ts.
- İbn Hacer, *Fethu'l-Barî fi Şerhi Sahihi'l-Buharî*, Kahire, 1978.
- İbni Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, Daru'l Marife, Beyrut, 1982.
- İbn Mace, Hafız Abdullah b. Muhammed b. Yezid, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İmam Humeynî *İslam Fıkında Devlet*, çev. Hüseyin Hatemî, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1979.
- İmam Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut ts.
- El-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebibekir b. Ferec el, Ensariel- el Hazercî el Kurtubî, *El Cami'ul Ahkami'l Kur'an*, thk. Ahmed Berdunî, İbrahim Etfuşî, Daru'l Kutubi'l Mısıriyye, Kahire, 1964.
- Ebu Muhammaed Mekki b. Ebi Talib Hameveş b. Muhtar, el Kaysiy el Kayruvanî El Endülüsî el Kurtubî el Malikî, *El-Hidaye ila Buluğî'n Nihaye fi Ulumi Meani'l Kur'an ve Tefsir e Ahkamihî ve Cümelin min Fununi Ulumihî* Tah. Dr. Şahid Mecmuatu Buhus el Kitab ve's Sünne, Camiatu's Şârikâ, 2008.
- Kûranî, İbrahim, *Şerhu kelimeti'l-vaziha ale'l-makalati'l-faziha*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, No:2722/17, vr. 347-356.
- , *Risâletü izâleti'l-İşkâl*, Süleymaniye Ktp. (Nafiz Paşa), No: 508, v. 12b
- Massignon, Louis, *Nur-i Muhammediyye* İA, MEB Yayınları, İstanbul, 1950.
- Maturidî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturidî, *İslam Akaidine Dair Eski Metinler: Akaid Risalesi*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, 1953.
- Muhammed b. Mahmude bu Mansur el-Maturidi, *Tefsiru'l Maturidi ve Te'vilatu Ehli's Sünne*, thk. Mecdi, Baselum, Beyrut, 2005.
- el-Maverdî, Ebu'l Hasan ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî, *Tefsiru'l Maverdî*, thk. Seyyid ibn Abdî'l b. Abdurrahim, Beyrut, ts.
- Mısrî, Niyazî-i, *Mevâdiü'l-İrfân*, çev. S. Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.
- Muslim, Ebu'l Hasan b. Haccac, *Sahihî Muslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Nedvî, Abdalbârî, *Kitap ve Sünnetin Ruhuna Göre Tasavvuf ve Hayat*, çev. Mustafa Ateş, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- Pezdevî, Ebu Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul, 1980.
- Râzî, Fahreddin, *el-Metâlibu'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut, 1987.
- , *Mefâtihu'l-Ğayb*, nşr. Daru İhyai't- Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420.
- Sancar, Faruk, *Nübüvvet-Velayet Merkezli Kelam Tasavvuf Tartışmaları, Fahreddin er-Râzî İbnü'l-Arabî Örneği*, İzmir, 2010.
- Taberî, *Cami'ul Beyan fi Te'vili'l Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessetu'r-Risale, 2000.

- Taftâzânî, Sadedin, *Şerhu'l-makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1998.
- _____, Muhassalu Efkâri'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn, nşr. Taha Abdurrauf Sad, Beyrut 1984.
- _____, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi (Şerhu'l-akâid)*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991,
- El-Vahidi, Ebu'l Hasan Ali b. Ahmed b. Ali el Vahidî en Nisaburî, *El Kitabü'l Veciz fî Tefsiri kitabi'l Aziz*, thk. Safvan Adnan Davudî, Daru'l Kalem, Dimaşk, 1415.
- Yavuz, Salih Sabri, "Kelam'da Efdaliyyet Meselesi ve İbn Kemal'in Efdaliyyetu Muhammed' Risalesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, ts.
- Yılmaz, Ömer, *İbrahim Kûrânî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- Zebîdî, Muhammed b. Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, y.y., 1988.